

«ДІД» – ТРАДИЦІЙНИЙ ХЛІБОРОБСЬКИЙ АТРИБУТ РІЗДВЯНО-НОВОРІЧНИХ СВЯТ УКРАЇНЦІВ НАДСЯННЯ

Михайло Глушко

УДК 398.332.4(477.83/.86)

У статті із залученням широкого кола польових етнографічних матеріалів подано розгорнутий опис і аналіз звичаїв та обрядових дій, пов'язаних з важливим хліборобським атрибутом різдвяно-новорічних свят українців Надсяння — житнім снопом («дідом»). Зокрема, йдеться про його підбір, місце в хаті, ритуальне «годування», термін зберігання в помешканні, молотьбу на Новий рік хлопчиками («новолітниками») чи господарем, традиційні способи використання отриманого зерна.

Ключові слова: українці Надсяння, обрядовий сніп («дід»), Свят-вечір, Новий рік, Щедрий вечір, звичаї, обряди, вірування, «щедрак».

В статті на основі достатньо великої кількості польових етнографічних матеріалів детально описуються і аналізуються звичаї та обрядові дії, що стосуються важливого хліборобського атрибуту різдвяно-новорічних свят українців Надсяння — ржаного снопа («деда»). В частині, йдеться про його підбір, місце в хаті, ритуальне «кормлення», строки зберігання в приміщенні, молотьбу на Новий рік хлопчиками («новолітниками») або господарем, традиційні способи використання отриманого зерна.

Ключевые слова: украинцы Надсянья, обрядовый сноп («дед»), Свят-вечер, Новый год, Щедрый вечер, обычаи, обряды, верования, «щедрак».

While attracting a wide range of field ethnographic materials, the author submits a detailed description and analysis of customs and ritual actions related to the significant grain-producing attribute of the Nadsiania Ukrainian Christmas — New-Year observances — a rye little sheaf there named a *did*. Particularly, the matter deals with its selection and location in a hut, as well as the ritual *regaling*, its preservation time in an abode, threshing by either youngsters (*adolescents*) on New Year's day or a farmer himself, with considering the conventional ways of utilizing the grain obtained in such a way.

Keywords: Nadsiania Ukrainians, ritual sheaf (*did*), Christmas Eve, New Year, Epiphany Eve, customs, rituals, beliefs, shchedrak (one who wishes generosity).

Крайнім західним етнографічним районом України є Надсяння, яке в сучасній українській народознавчій літературі, за рідкісним винятком, навіть не згадується. Відсутність уваги з боку науковців до традиційно-побутової культури місцевих автохтонів є особливо прикрою, якщо зважати на історичне минуле цього краю — у повоєнний період значна його частина опинилась у складі Республіки Польща, а самих українців примусово виселили до УРСР або на північний захід Польщі. Інакше кажучи, після Другої світової війни надсянці розділили однакову долю з лемками та українцями Холмщини і Підляшшя. На щастя, інша їхня частина й досі проживає на батьківській землі, яка за сучасним адміністративно-територіальним поділом охоплює Мостиський, Яворівський (за винятком його крайньої східної смуги), західну частину Городоцького,

північну смугу Самбірського і Старосамбірського районів Львівської області.

У пропонованій статті йдеться про один з головних атрибутів різдвяно-новорічних свят — снопок збіжжя, з яким пов'язано багато народних звичаїв, обрядів та народних вірувань [26]. Автор свідомо обрав його об'єктом своїх наукових студій, щоб проілюструвати широкому читацькому загалу багатство народних традицій і навіть унікальність окремих явищ духовної культури українців Надсяння. Основу статті становлять зібрані нами особисто польові етнографічні матеріали в зазначених адміністративно-територіальних районах сучасної Львівщини. Окремі відомості про різдвяно-новорічну звичаєвість та обрядовість записано від колишніх переселенців, які в сорокових роках з чужої волі залишили свою рідну домівку й опинилися на території

УРСР, а під час експедицій проживали в одному з досліджених нами сільських поселень. Крім цього, автор залучив етнографічні записи колишніх студентів-етнологів Львівського національного університету імені Івана Франка (далі — ЛНУ), які вивчали різні галузі народної культури й побуту населення етнографічного Надсяння. Усі записи паспортизовані й зберігаються в архіві ЛНУ [1–8].

Відразу наголосимо: ще до Другої світової війни скрізь на дослідженій території снопок збіжжя об'єднував три важливі хрононіми — Свят-вечір 6 січня, Новий рік 14 січня і Щедрий вечір 18 січня. Серед цих дат слід виокремити перший і останній (третій) часопростори, позаяк у народі їх термінологічно розрізняють і досі. Зокрема, урочисту вечерю 6 січня, яка відкриває різдвяно-новорічні свята, надсянці називають так: «Святий вечір» (у більшості населених пунктів Надсяння), «Святий вечір» (с. Золотковичі Мостиського р-ну, с. Калинівка Яворівського р-ну), «Свята вечеря» (північна частина Старосамбірщини, с. Поруденко Яворівського р-ну), «Світа вечера» (с. Оселя Яворівського р-ну), «Коляда» (сс. Завадів, Смолин Яворівського р-ну), «Перша Коляда» (с. Смолин), «Вілія» (с. Радохинці Мостиського р-ну), «Перша Вілія» (сс. Радохинці, Хідновичі Мостиського р-ну), «Перша Вілія» (сс. Боляновичі, Гориславичі, Золотковичі, Хідновичі Мостиського р-ну). По-різному йменують вони і вечерю 18 січня: «Щедрий вечір» (у більшості досліджених сіл), «Щедрівна вечеря» (с. Поруденко), «Щадрівка», «Щедрівка» (с. Вербляни Яворівського р-ну), «Другий Святий вечір» (с. Боратичі Мостиського р-ну), «Друга Коляда» (с. Смолин), «Друга Вілія» (сс. Радохинці, Хідновичі), «Друга Вілія» (сс. Боляновичі, Гориславичі, Золотковичі Мостиського р-ну, с. Дроздовичі Старосамбірського р-ну), «Йорданська Вілія» (с. Гориславичі), «Йорданська Вілія» (с. Хідновичі), «Вілія Йорданська» (с. Золотковичі). Цікаво означила святковий вечір 6 січня Марія Марцин (1915 р. н.) із с. Плешевичі Мостиського району: «Вілія на Святий вечір». Відповідна назва засвідчує по-

єднання історичних традицій двох сусідніх народів — українського та польського: слово «вілія» місцеві українці запозичили з польського *wilia (wigilia)* [14, с. 208].

Святковий сніп як важливий атрибут різдвяно-новорічних святок мешканці Надсяння найчастіше називають «дідом» (скрізь на дослідженій території), що в минулому було характерно для інших етнографічних районів Південно-Західного історико-етнографічного регіону України: Опілля [21, с. 144], Поділля [12, с. 10], Покуття [30, с. 86; 36, с. 85], Бойківщини [10, с. 209; 18, с. 88; 34, с. 200, 210], Гуцульщини [29, с. 122–123], Лемківщини [16, с. 56, 162]. Поліщуки називали «дідом» перший нажаний снопок [19, с. 198; 23, с. 309]. Однак найчастіше так вони йменували пучечок невижатого збіжжя, яке залишали в полі [19, с. 196–197]. Це дало підставу українському народознавцеві Корнелію Кутельмаху підтримати думку тих його попередників, які висловили припущення про те, що антропологічний термін «дід» має безпосередній стосунок до вшанування покійних предків [19, с. 197].

Спорадично надсянці називають різдвяно-новорічний снопок «дідугою» (с. Библо Старосамбірського р-ну, сс. Боевичі, Радохинці Мостиського р-ну), «дідуганом» (с. Оселя), «дідухом» (сс. Библо, Трушевичі Старосамбірського р-ну, сс. Боратичі, Золотковичі, Плешевичі Мостиського р-ну, с. Ковиничі Самбірського р-ну та ін.). За твердженням Кароля Фалькевича, наприкінці XIX ст. селяни деяких поселень колишнього Городоцького повіту означували його терміном «король» [28, с. 105].

В абсолютній більшості відвіданих нами населених пунктів «дідом» слугував житній сніп, який готували у stodолі (на «боїску») напередодні самого Святого вечора або під час молотьби збіжжя. «В студолі снопи, і вибрали сніп, зв'єзали так-во, жуби там стуяв в куті» (с. Плешевичі). «Я знаю, кули готували. Та готували зарас, як звезли дудому збіжжя і мулутили, а той сніп субі і там лишили на то. Того діда, то "дід" називали» (с. Боляновичі). «Брали як хто. Ю били любий

сніп <...> в кут там. Він стояв до Нового року» (с. Оселя).

За твердженням поодиноких інформаторів похилого віку, у добу Австро-Угорщини та Другої Речі Посполитої (у 20–30-х роках ХХ ст.) його робили заздалегідь — уже під час жнив, до того ж як із зажинкового снопка, так і з обжинкового. «А то ни має значиня: хто с першуго, хто з устатннього навіть <...>, ви знаєте, з устанного [рублять “діда”. — М. Г.]» (с. Гориславичі). «Женці вийшли жати, нажали один сніп, перивъязали два рази первеслом, вставили його, він стояв, потім його забирали додому і на сьвита його під ялиньку там в куті вставили дідуха. <...> Перший го нажили, так привезли і так го поставили, і так він стояв, аж поки на сьвитани йшов на дідуха» (с. Баранівці Самбірського р-ну). «Нажинали просто на полі сніп вівса або пшениці і тримали го, щоб миші не поїли <...>. Його принесли додому і тримали десь, щоб миші не поїли, — на бантах чи де тримали» (с. Смолин). «А та то спиціальний лишили в жнива. Ставили сніп в куті на Вилію, шостого січне, ставили снопа в куті і він стуяв ду Нувого року» (с. Гориславичі).

Водночас у період жнив часто робили «діда» з кількох снопків, незалежно від того, коли їх нажали. «Тато рубив там дідуха [з] кілька снопів, витігав жито гарнуні і рубив дідуга. <...> Не з єднуго, а кілька снопів. “О, я роб’ю дідуга”. В полі. Як ю кінчили [жати. — М. Г.]» (с. Фредрополь Перемишльського повіту Підкарпатського воєводства Польської Республіки). «Та якого-будь. Як зжала і собі зв’язала, жиби я мала на Сьвітій вечір. І то не йи, жиби я брала там перший сніп чи там другий, вот собі взяла, жиби я мала на Сьвітій вечір» (с. Калинівка).

У деяких селах на покуті красувався вівсяний «дід». За твердженням Марії Онацько (1912 р. н.), у с. Завадів Яворівського району на Різдвяні свята в хаті стояв житній сніп, а на Щедрий вечір він був із вівса: «На перші свята ставили житній дід <...>. То немолочений бив. Нимолочений. А на другі свята бив

вівсяний [сніп]». Вівсяного снопа шанували також у селах Ковиничі Самбірського району, Библо, Вілюничі, Трушевичі та смт Нижанковичі Старосамбірського району [4, арк. 23, 24, 52, 72]. Зовсім поодинокими були випадки, коли «дідом» слугував пшеничний сніп. Словом, ставлення населення Надсяння до святовечірнього снопика з різним збіжжям зумовлене об’єктивною причиною: серед зернових культур тут культивували передусім жито і зовсім мало вирощували пшеницю та овес.

Відповідне явище спричинив інший конкретний чинник: для досліджуваного краю характерні переважно дерново-підзолисті ґрунти [20, с. 85–87, 89], на яких найкраще вирощувати жито, бо воно сприяє збагаченню ґрунту корисними речовинами та підвищує його родючість. До речі, ще в середині ХІХ ст. місцеві селяни обробляли землю дерев’яними сохами [35], тобто так само, як поліщуки, а також білоруси, частина поляків і литовців. Крім того, про побутування сохи на теренах сучасної Яворівщини згадував у 30-х роках ХХ ст. етнограф-краєзнавець Ярослав Береза: «Борони й плуги <...> були з дерева, до теперішніх зовсім не подібні. Хто сказав би тепер на кавалок грабового “шпіцака” — клина з “впущеними чепигами” й довгим, гей дишель при возі “гриділем”, що це плуг. А тим часом таким плугом колись орали. Була це т. з. соха. <...>. Соха не відкидала скиб, тільки, як повідають старі люди, “рицькала”, гей, вибачте, “свиня”. Орати таким чудом була морока. Все мусів мати орач із собою пів торби кілків “на запас”, щоб як попусвалася соха, було чим підплішити» [9, с. 178].

Про використання сохи як цілковито дерев’яного «плуга» згадував 2004 року старожил Володимир Іванович Стрілецький (1907 р. н.) із с. Золотковичі Мостиського району. Її використання в минулому підтвердили інформатори з інших населених пунктів цього району — сіл Боевичі і Мочеради [2, арк. 2, 6, 8, 9].

До хати «діда» заносили напередодні святової трапези 6 січня. Робив це господар, за його відсутності — старший син чи хтось інший з-поміж чоловіків. Цю дію виконували без го-

ловного убору. Крім того, господар обов'язково вітався з усіма присутніми. Як засвідчують етнографічні матеріали, на дослідженій території побутували різні форми свято-вечірнього вітання: «*На щісте, на здоров'є! Зо свєтами*» (с. Передільниця Старосамбірського р-ну); «*На щастє, на здоровлі, з тими свєтами!*» (с. Підмостичі Старосамбірського р-ну); «*Сійся родися всьо добро!*» (с. Боратичі); «*Христос сі раждає!*» (с. Золотковичі); «*Христос раждається!*» (сс. Вілюничі, Дроздовичі Старосамбірського р-ну); «*Христос рождається! Із тими свєтами*» (с. Пацьковичі Старосамбірського р-ну); «*На щастє, на здоровлі. З тими свєтами, щасливо провадити і других дочекати. Христос рождається!*» (с. Комаровичі Старосамбірського р-ну); «*Помайбі, на щастя, на здоровля, шоби ліпше [було], як торік*» (с. Вербляни); «*Помагай Біг, на щастя, на здоров'я, на той Новий рік*» (с. Ковиничі); «*Помайбі, помайбі, на щастя, на здоровля, на той Новий рік жиби било ліпше, як торік*» (с. Завадів); «*Помайбі, помайбі, на щастя, на здоровля, на той Новий рік, аби родило ліпше, як той рік*» (сс. Гораєць, Калитяки Яворівського р-ну); «*Помайбі, на той Новий рік, аби вродило ліпше, як торік*» (с. Черчик Яворівського р-ну); «*Дай Боже, добрий вечір!*» (с. Смолин); «*Помайбі, на щастя, на здоровля, на той Новий рік!*» (сс. Оселя, Рогізно Яворівського р-ну); «*Дав Бог тих свєт дочекати, [дай Боже] опровадити і до другого року дочекати*» (с. Колониці Яворівського р-ну); «*На щастя, на здоров'я, зі свєтою Колядою! Дав Бог дочекати, дай, Боже, опровадити і другого року дочекати!*» (с. Смолин); «*Сійся родися жито-пшениця, ячмінь — як кінь, овес — як пес, бураки — як ходаки*» (с. Калитяки); «*Вітаю вас тими свєтами, шоб всі були здорові і багаті*» (с. Бунів Яворівського р-ну); «*Вітаю вас тими свєтами, шоб всі були здорові і другого року дочекали*» (с. Іваники Яворівського р-ну); «*Чєсть Богу, хвала! Вам коляда, а нам доброго здоров'я. Дай, Боже, свєта опровадити і других дочекати, з року до року і від нині до віку*» (с. Іваники).

Залежно від форми привітання (віншування) господаря присутні в хаті йому відповідали: «*Славити Його!*» (с. Пацьковичі); «*Славімо Його!*» (с. Вілюничі); «*Славіми Його!*» (с. Дроздовичі); «*Дай Боже! Дай Боже!*» (сс. Іваники, Колониці, Смолин); «*Дай Бог, дай Бог!*» (с. Бунів); «*Дай Боже і вам!*», «*Дай Боже! Із свєтами*» (с. Передільниця); «*Дай Боже, дай Боже дочекати!*» (с. Смолин); «*Бодай Бог, бодай Бог, бодай Бог!*» (с. Рогізно); «*Бодай здоров! Бодай здоров!*» (сс. Бунів, Гораєць, Калитяки, Ковиничі, Оселя, Рогізно, Черчик); «*Най ся роди, най ся роди!*» (сс. Бунів, Калитяки). Після цього в деяких селах Яворівського району нагинали чи навіть ламали колоски снопа: «*шоби врожай був великий*» (с. Бунів) [8, арк. 10], «*шоб в колосі висіло*» (с. Рогізно) [8, арк. 15], «*шоб ліпше вродило*» (с. Черчик) [8, арк. 22], «*шоб ліпше вродило на наступний рік*» (с. Поруденко Яворівського р-ну) [8, арк. 26].

«Діда» примощували в куті («кутчику», «кучаку», «кочаку», «углі») хати, де він стояв до Нового року. Подекуди його прикрашали засушеними квітами: «*Ну, там квітами ше вбрали [“діда”. — М. Г.], якихось квіток запхали, таке. В куті стуюв*» (с. Золотковичі).

Згідно з народними уявленнями слов'янських етносів, святковий сніп уважався символом родючості й багатства [26, с. 91]. Водночас назва «дід» засвідчує його тісний зв'язок з культом предків [24, с. 41]. Це підтверджує низка обрядів, що їх дотримувалися надсянці в минулому. Зокрема, у с. Ковиничі Самбірського району під час трапези на Свят-вечір «діда» «годували» в прямому й переносному значенні: «*Во як сіли всі за вечеру, як господар креяв каждому кусок хліба і туда в діда запхов кусок хліба*»; «*Та во зачили їсти кутю — і йому дали. Зачили їсти другу страву — і йому дали. Но типер того не робит. <...> Колись так було все, шо їли, шо зачинили їсти, то і дідух, і дідови давали*».

Широко побутував цей звичай на Яворіщині: «*Дід був, стояв в кочаку, всі до него приходили, його гладили і співали-колядува-*

ли, а потім йому байди хліба краляли і за ту, той перевесло запихали. <...> Шоби той дід благословив, шоби врожай був» (с. Смолин); «Давали діда з того, зи жита, ну і там пиріг му давали <...> Вареники. Що там ше <...> І хліба там давали, часом пампух, во таке во <...> давали» (с. Оселя). «Щоб дід не був голодний», «годували» його пампухами, варениками, печеними пирогами («вургениками») тощо і в інших селах Яворівського району [8, арк. 6, 19, 28, 29]. У селах Бунів та Оселя у сніп клали стільки вареників чи «вургеників», скільки було членів родини [8, арк. 6, 19, 28]. Їли їх згодом або аж 14 січня, коли сніп виносили з хати. Часто ці хлібні вироби подрібнювали й давали курям. Загалом надсянці дотримувалися тих самих звичаїв, що й населення інших етнографічних районів України [17, с. 507–508].

Після свято-вечірньої трапези в деяких селянських оселях за перевесло «діда» запихали ложки, попередньо зв'язавши їх соломом (сс. Вороблячин, Гораєць, Завадів, Калитяки, Коти, Пазиняки, Поруби Яворівського р-ну) [5, арк. 10, 11, 13, 21, 22, 28, 29, 31; 6, арк. 7, 18]. Робили це переважно діти-пастухи, мотивуючи свої дії тим, щоб під час випасу худоба трималася разом і не гедзилася. «Як ся наїли, на Святий вечір наїлися, лижки зв'язали соломом» (с. Завадів). «Діти лапали пугому [ложки] та й в'єзали, жуби худоба їм сі ни рузлітала, як будут пасти» (с. Радохинці). «Лишки зв'язували. Гадали, жиби худоба сі тримала купи» (с. Боляновичі). Побутував цей звичай і на теренах сучасної Городоччини [28, с. 105]. У с. Фредрополь Перемишльського повіту під час відповідної дії ще примовляли: «Чийсь дубиток с купи, а муї ду купи».

Аналогічно чинили лемківські пастухи на Святий вечір: «По Вечері бере пастух лижки, зв'язує разом і вкладає їх до снопа, жеби ся статки [худоба. — М. Г.] в літі не розлізали» [11, с. 23].

Наприкінці ХІХ — у першій половині ХХ ст. снопок збіжжя стояв в оселі до Нового року. У повоєнний період частина надсянців почала виносити його з хати вже третього дня

свят (на свято первомученика Стефана, 9 січня, або після нього). «Тато на третій день сніп винусив» (с. Хідновичі). «Я виношу соломому аж по других святах, а другі но зара, по Стефані той сніп, а я тримала по других святах, але то большинство виносили по перших святах» (с. Смолин). Натомість для Надсяння не характерне зберігання святоково «діда» в хаті аж до Щедрого вечора, що зумовлено іншими народними звичаями, яких дотримувалося місцеве населення. Згадка Марії Онацько із с. Завадів Яворівського району про використання вівсяного снопка напередодні Водохреща є рідкісним винятком. Передусім тому, що на Новий рік (14 січня за старим стилем) спозарання (уже навіть о 4 годині) по оселях починали ходити малолітні хлопчики — «новолітники» (с. Гориславичі), «навулітники» (сс. Золотковичі, Радохинці), «нівулітники» (с. Боратичі), «волітники» (сс. Дацьки, Завадів, Колоніці, Поруби), «улітники» (сс. Калинівка, Рогізно), «щудраки» (с. Золотковичі) тощо. На досліджуваній території вони обов'язково носили із собою палиці, за допомогою яких молотили снопики. До речі, за твердженням Івана Кебуса (1916 р. н.) із с. Боратичі Мостиського району, мала бути непарна кількість хлопчиків: «Після Різдва є Нувий рік, так? Худили нівулітники, я сам худив, памітаю. Чи три хлопці можна було ходити, три (чотири не) або п'ять, шуб пари ни було. Пітхудили ми влучи, після дванайцїтуї, ду двирий, стукали. <...> І гусподар вставав, вітчиняв, ми залітали в хату і кричали: “Новий рік вже ся зачинає” і так дальше».

Найчастіше снопика молотили в хаті. «А на Новий рік прихудили щудраки і юго [снопа. — М. Г.] мулутили, вітати з Нувим роком. [Де молотили?] В хаті. В самі хаті <...> В нас в хаті мулутили, брали палиці, в хаті го мулутили. Зерно ладні змітали: “О, навіть мищина вийде”» (с. Золотковичі). «На Нувий рік, ну Нувім році худили. Кутрії хлопці прийшли перші і мулутили [“діда”. — М. Г.] і во. [Де молотили?] В хаті» (с. Хідновичі). «На Новий рік приходили ті новолітники, як ви

кажете, і там своє, що мали вигадати, там коледи, там дехто вінчував, там отаке. І вони <...> їм дали колачики і вони йдуть. [А що з “дідом” робили?] А що з тим дідом. А во прийшли з тим дідом <...> В хаті мали палиці, палиціма молотили того діда в хаті. Той <...> винесли. То кажуть, їм треба побити. Той <...>, ше той сніп помолотили. То я пам’ятаю ше, я ше малою була. Ну типер того нема. І всьо, пішли» (с. Оселя). «Стуяв [сніп. — М. Г.] ду Нувого року. Потім на Ну-вім році вулітники тото пумулутили і то зерно пузбировали» (с. Плешевичі).

В інших випадках сніп спеціально виносили до стодоли (на «боїско», «боїще»). «Ту той сніп, йшли навулітники на Нувий рік, і той сніп брали. <...> Брали той сніп і казали їм нести на боїско, жуб вуни віднесли на боїско, так. А вуни ше ни рас хтіли мулутити. Тато: “Не, не, низабавлейтисі” <...> Їм сі шось дало за тое, жу вуни прийшли першими і сніп винусили» (с. Радохинці). «Тато на третій день сніп винусив. Юго убмолотив. [А куди виносив?] До стодоли. Там юго убмолотив» (с. Хідновичі). «Отоди [на Новий рік. — М. Г.] ходять волітники волітувати і приходять перші хлопці до хати, тоди вони стараюцї <...> діда того вигнати. Тоди господар бере того діда <...> Палиці мають ті волітуванки. Прийшли хлопці в першу чергу <...>. Приходить в першу чергу хлопці з палицями, туди там жінка, господиня, що має, там їм роздала там, які колатки чи бублики роздала, чи шо там, тоди господар бере збираєцї, би добре не дістав від тих палиць і діда перед себе і втіче. А вони за ним так б’ють» (с. Калинівка). Виносячи снопка, у с. Бунів Яворівського району господар промовляв: «Най ся роди жито, пшениця, бураки, цибуля, огірки і всяка яриця». За ним ішли «новолітники» і били сніп палицями [8, арк. 17].

Збереглися відомості й про те, що відповідну дію підлітки виконували також на подвір’ї. «А на Нувий рік приходили новолітники, хвоцї с павками, розповили той сніп якось

вроділ і туди його оббивали. <...> На подвір’ю. На подвір’ю його оббивали. Не в стодолі, на пудвір’ю. Винесли, на пудвір’ю юго уббили і пізніше гусподар собі то зерня пузбировав» (с. Гориславичі). «Надвурі, надвурі мулутили ми той сніп, мулутили. [Щось підстеляли під сніп?] Снігу ни було, як піт хатою, і вумолотили той сніп. Він [господар. — М. Г.] тожи платив добри тим, куму, хто мулутив. І потім казав, навіть тикі слухи був, казав бирикати, пу пудвір’ю літати, шуп коні брикали» (с. Боратичі).

Обмолочуючи снопика, діти вітали господарів помешкання з Новим роком, промовляючи різні за змістом віншування: «Помайбі, помайбі, на щасья, на здоровя, на Новий рік, шоби було ліпше, як вторік» (с. Вербляни). «Молотили в хаті, кричали: “Родисі жито, пшениці, бораки — бики, петрушка — психі вушка, капуста — баба тлуста”. Во таке вигадували і молотили. Вимолотили і ми давали їм колачики» (с. Оселя). «Худили, жи мулутили, кричели: “Пумагай Біх, на той Нувий рік”. Їм давали [калачики. — М. Г.]» (с. Гориславичі).

Водночас у деяких селах Надсяння господар намагався винести святкового снопика з хати ще до того, як прийдуть «новолітники». «Сніп стояв від Різдва, від Святої вечері до Нового нашого року. Після Нового року той сніп дідо мій босий виносив до стодоли, молотив його» (с. Підмостичі). «То як били застали в халупі, то з палицями молотили <...> То мали виносити [снопика. — М. Г.], жоби <...> Жоби то замести халупу і повиносити, жоби било в халупі чисто» (с. Завадів). «Винесіт, поки ше нема волітників» (с. Вербляни). «На Новий рік раненько діти пішли новолітувати і діда хапили, діда винесли. Бо як били прийшли, то били того діда молотили ті діти» (с. Вербляни). «Дідуха виносили на Новий рік, бо як хлопці прийдуть і ввидят того снопа, то обмолотят» (с. Поруденко) [8, арк. 24]. «Господар старався зрана винести діда, бо як прийдуть новолітники (посівальники), то винесут

того снопа на двір і молотять палицями, бо ходили з палицями. За то їм давали калачики, горіхи, ябка» (с. Оселя) [8, арк. 29].

З процитованого нашу увагу привернуло свідчення одного з інформаторів про те, що до стодоли господар виносив сніп босим. Як доводять учені, «босота» — одна з умов виконання магічних дій та одна з форм ритуальної чистоти. Саме з цієї причини, наприклад, колядники Східної Словаччини босими танцювали на снігу, щоб добре росли коноплі [13, с. 240]. Отже, за аналогією, можемо припустити, що надсянці несли «діда» до господарської споруди босими задля того, щоб у наступному році був багатий урожай зернових культур.

На теренах Яворівщини побутував також інший архаїчний звичай. Зокрема, за спогадами Катерини Кольбо (1926 р. н.) із с. Смолин, спозарання на Новий рік, ще до того, коли мали прийти «новолітники», її батько заводив до хати коней і годував їх снопом («колядою»). «Їнчі, їнчі, я вам скажу, їнчі викидали [«коляду»] після трох днів, а мій тато все тримав то до Нового року і то коньом, коньом все [давав їсти]. І ше приводив ті коні до хати, шоби вони то з'їли, того вівса. <...> Мав два коні. Двох приводив. І того вівса з'їли і туди назад до стайні. Та я то пам'ятаю». На наше запитання, чи батько щось приказував, коли заводив коней до хати, інформаторка зазначила: «Він приговорював так: "Шоби Господь дав, шоби ми ше до другого року дочекали і шоби наші коні так скакали, як той вовес, як сі сіє"».

Заводили коня до хати й у с. Вербляни. «Коня заводили, но я запімнула, котрого дня. Чо не било, коней заводили. [Може, на Новий рік це було?] Шось таке, шось таке, по-моєму. [На Новий рік чи на Різдво?] На Різдво — ни, тільки на Новий рік». Про зазначений звичай згадували селяни й інших населених пунктів північної частини Яворівщини (сс. Завадів, Колониці, Коти) [5, арк. 16, 17, 18, 24]. У с. Колониці на тварину обов'язково садовили хлопчика, «щоб цілий рік їздив на коні». У с. Бунів коня заводили до хати на Но-

вий рік задля того, щоб у поточному році всі члени сім'ї «були здорові, як кінь» [7, арк. 11, 19]. Це характерно й для с. Трушевичі Старосамбірського району («щоби все таке здорове було, як коні») [4, арк. 62]. У с. Завадів Яворівського району господар заводив коня в хату, бо вірив, що він «принесе щастя» [6, арк. 13].

Традиція годувати домашню худобу колосками різдвяно-новорічного снопа побутувала й у інших етнографічних районах України. Скажімо, на Новий рік подояни виносили «діда» з хати й ділили його між худобою або потім молотили його з іншими снопами для звичайного споживання [12, с. 17]. Вівсяним «дідом» годували худобу на Новий рік у багатьох гірських селах Закарпаття [10, с. 210]. Коні та велика рогата худоба поїдали хліборобський атрибут різдвяно-новорічних свят і у волинян. Щоправда, трохи збіжжя зі снопа вони залишали для курей. Єдине, як наголосила Софія Рокосовська, нічого з нього не давали вівцям, «позаяк ще більше бекали б, наслідуючи колядників» [33, с. 165–166]. Жмут житніх колосків, що стояв у хаті аж до вечері 18 січня, після святкової трапези роздавали домашнім тваринам (зокрема волам) та птиці на теренах Холмщини [31, с. 112–113, 116]. Натомість на Лемківщині (с. Бібрка) соломою зі снопа, який на Вілію (Свят-вечір) стояв у куті, годували вола вже вранці на Різдво. Для цього тяглову тварину спеціально заводили до хати, причому ще до того, як чужа людина прийде в гості [32, с. 107].

Загалом маємо всі підстави стверджувати, що на дослідженій території в минулому широко побутував звичай зустрічі «полазника», хоча, за винятком південної окраїни сучасного Надсяння (Самбірського і Старосамбірського р-нів), яка межує з Бойківщиною, відповідного терміна місцеві жителі вже не пам'ятають. Що найголовніше, у надсянців цей звичай «поєднувався» з ритуальним годуванням домашніх тварин (у XX ст. — коней; раніше — напевно, волів) зерном або навіть колоссям «діда», що засвідчує його прадавнє походження [17, с. 490–494].

Магічними властивостями наділялося саме зерно, яке намолочували підлітки-

«новолітники» зі снопка-«діда». Зокрема, частина старожилів Надсяння стверджувала, що його з'їдали кури (с. Библо, Боратичі, Вілюничі, Калинівка, Комаровичі, Оселя, Поруденко, Рогізно, Хідновичі, Черчик та ін.) [4, арк. 23, 55, 67, 72; 8, арк. 2, 8, 13, 23, 26]. Годували курей цим зерном, «щоб добре неслися», також українці Східного Поділля [22, с. 60].

За спогадами інших інформаторів, зерно зберігали до весни, аби потім додати до посівного збіжжя чи розпочати ним сівбу в новому господарсько-землеробському році: «Пізніше гуспадар сїбі то зерня пузбирав і русївали на поли. <...> Як мают сїяти то насїне, доходит нувий урожай, али с того старого склепа ше там сївають все» (с. Гориславичі). «Тото зерно дехто тримав, дехто курїм давав, як хто знав. [Для чого тримали?] Для чого тримали? Ну як ходили висївати перший загін жито, знаєте, і так я знаю, мої тато так робили, ше мали того і так зробили такий хрестик. <...> З того зерна. [На краю поля чи посередині?] На середині. На середині того поля <...> “Боже, зароди жито-пшеницю, всяку пашиницю”. І так помолілисі, перехрестилисі і туди зачинали сїяти» (с. Оселя). Зерно з «діда» зберігали до весняного посіву також селяни Бунева Яворівського району [8, арк. 18, 19].

Описаний звичай побутував і в інших етнографічних районах Південно-Західного історико-етнографічного регіону України. Наприклад, гуцули басейну р. Бистриці Солотвинської (с. Гута, Пороги та ін.) третього дня Різдвяних свят «діда» кропили свяченою водою, а відтак молотили і додавали зерно з нього до призначеного для посіву насіння, сподіваючись на добрий урожай [29, с. 122–123].

У с. Оселя Яворівського району зерно з «дідуха» зберігали протягом року — до нових різдвяно-новорічних свят. Якщо здувало якусь худобину (корову, теля) або вона захворіла на «гризи» (діарею), то це зерно смажили до коричневого кольору, готували навар і напували ним тварину. За словами інформаторів, це «дуже помічне було» [7, арк. 5].

І все-таки найчастіше надсянці обмолочене з «діда» зерно мололи на жорнах після Нового року, переважно 18 січня. Особливо цього звичаю дотримувалися в Мостиському районі, північних селах Старосамбірського і Самбірського та південній частині Яворівського районів. На Щедрий вечір борошно з цього зерна розмішували зі свяченою водою й готували тісто («кісто»), яким увечері малювали хрестики на дверях і стінах хати та всіх господарських приміщень. З тіста, що залишилося, цього самого вечора господиня пекла в печі або на плиті прісний хлібний виріб — «щедрака» («щедрачку», «щедрівничку») у формі круглої палянички чи хрестика [1, арк. 5, 6, 17]. «Змолв на жорнах то [намолочене з «діда». — М. Г.] зерно. Змолв на жорнах. Тоді баба моя небїжка розчиняла. Но не моя баба, но всі люде так [робили. — М. Г.]. Як у нашому селі було так, у Підмостичах. Змолв на жорнах. Баба на Щедрий вечір з того пекла щедраки. <...> Спекла такі восу-хи, такі булки і давалося худобі перед вечерев на Щедрий вечір. <...> І то давали ввечір на вечеру, перед вечери Щедрої давали худобі, худобі і коням» (с. Підмостичі). «А тожи ту, шо молочине на Щидрівку, на Йорданскїї свята мололи на жорнах і с того пікли такі, таку і мазали хрестиком пу стїнах такїї хрестикі, с того тіста. <...> І пекли такий щедрик, що частовали. То навіть пумагало, як хтось кугось врік» (с. Хідновичі). «То сі називає щїдрак. <...> Беремо по варенику, по куску того хліба. То спеціально, то тісто печесі хліп, а то, шо зїйшло, то то на нис, то печесі спеціально для курови. То сі називає “щїдра”» (с. Гориславичі). «С того зирна рубили, ше в мене на стулі є, с того зирна рубили хрестики, мазали хрестики. <...> Булочкі такі ше [пекли. — М. Г.]. <...> Та, рубили, рубили, с того дідуха і ше рубили булочки, на Ярдань худобі давали. То називали “щудрак”» (с. Золотковичі). У с. Поруденко Яворівського району «щедрак» пекли з ріжками: «Пиріг такий перший, щедрак такий з ріжками і давали корові перед вечерев. <...> То перший. Великий він і такий інакший, щедрак той».

У деяких селах до тіста «щедрака» обов'язково замішували або клали в середину як начинку по ложечці свято-вечірніх страв (сс. Боратичі, Старява, Хідновичі Мостиського р-ну, сс. Завадів, Колониці, Оселя, Рогізно, Шутова Яворівського р-ну) [5, арк. 14, 16, 25; 7, арк. 2, 6, 13; 27, с. 69], тобто випікали хлібний виріб на зразок карпатського (бойківського чи лемківського) «крачуна» («карачуна», «керечуна» тощо) [15, с. 72, 74]. Відрізнялися зазначені вироби насамперед тим, що «щедрак» випікали до Водохреща (Йордану), а «крачун» — до Різдва.

Спостерігалася відмінність між ними і з погляду функціонального призначення. «Крачун» споживали передусім люди, часто ним «пригощали» домашню худобу. Натомість, згідно із зібраними нами польовими етнографічними матеріалами, у ХХ ст. «щедраком» годували лише свійських тварин, переважно корів: або напередодні святкового застілля на Щедрий вечір, або після вечері, або ж уранці на Водохреща. До речі, у с. Підмостичі Старосамбірського району, якщо корова була тільною, то їй давали їсти два «щедраки»: один (великий) призначався для неї самої, другий (менший за розміром) — для майбутнього приплоду [3, арк. 2]. У с. Передільниця цього самого району, годуючи корову «щедраком», до неї промовляли:

*На тобі щедри[ч]ку,
Дай мені теличку.
На тобі щедрачка,
Дай мені бичка [3, арк. 3].*

Пригощаючи корову «щедраком», мешканці с. Нове Місто Старосамбірського району приказували:

*На тобі щедричку,
Дай мені теличку.*

Годуючи ж хлібним виробом кобилу, вони промовляли:

*На тобі щедричку,
Дай мені лошичку [3, арк. 18].*

За твердженням деяких інформаторів, «щедрака» давали не лише великій рогатій худобі

й коням, а й усій домашній живності, яка була в хліві, — свиням, курям, гусям тощо [1, арк. 3, 6–7]. До слова: виряджаючись до стайні з гостинцем для худоби, у деяких селах Надсяння господар натирав «щедраки» часником і сіллю, брав їх у руки, ставав із сім'єю перед образами і тричі проговорював «Отче наш» та «Богородицю». Ці молитви повторював він тричі й у стайні, потім кропив худобу свяченою водою і відтак давав кожній худобині по шматочку святкового хлібного виробу [3, арк. 10]. Годували свійських тварин, передусім корів, задля «гарного приплоду» [1, арк. 5].

У цьому контексті заслуговує на увагу й інший цікавий факт, поширений у минулому на території Надсяння. Зокрема, подекуди «новолітник» («волітник»), повернувшись додому після відвідин помешкань односельчан, перший калачик, який отримав як винагороду від господаря, не з'їдав сам, а годував ним домашню худобу (сс. Дацьки, Завадів, Калитяки, Колониці, Коти, Оселя, Пазиняки Яворівського р-ну) [5, арк. 9, 13, 17, 26; 6, арк. 7, 18, 26; 7, арк. 6, 33]. «На Новий рік ходять діти новолітувати. Казала мама синові, щоб перший колачик, який давали йому в першій хаті, сховав в кишеню. Той колачик давали худобі» (с. Калитяки) [5, арк. 27]. Цікаво, що, годуючи корову цим хлібним виробом, господар бив її палицею, якою його син молотив «діда», і промовляв: «Літсья!». Аналогічно діяли в інших селах Яворівського району: «На Новий рік новолітники ховають перший обаранець з першої хати в кишеню, потім дають худобі і б'ють палкою, з якою новолітник ходить новолітувати, і кажуть: “Літсья, літсья, літсья”» (с. Гораєць) [5, арк. 31]; «На Новий рік перший обаранець з першої хати давали худобі, щоби ся літала, палкою б'ють худобу і кажуть: “Літсья, літсья”» (с. Вербляни) [5, арк. 32]. До речі, вимінювали подарунки у своїх «сіячів» і давали їх худобі, «бо то помічне», також господарі із Західного Поділля [12, с. 17].

Передусім нас цікавить питання про «щедрак». Крім Надсяння, аналогічна назва

хлібного виробу побутувала у словаків (*štedrák*), чехів (*štedrák*) та моравських волохів (*ščedráčka*). Словаки й чехи випікали «щедрак» з прісного пшеничного тіста, додаючи до основного зерна ячмінь, овес, жито, кукурудзу та часник. Шматки хлібного виробу давали худобі, а також кидали в колодязь, примовляючи: «Водичко чиста і бистра, святкуй і ти в Щедрий вечір». «Щедрачку» моравські волохи готували з відвареного гороху, сушених слив, груш, грибів, цукрового буряка, картоплі — словом, з усього того, що вирощував селянин [14, с. 211]. Цю справу, на відміну від українців Надсяння, обидві описані страви готували напередодні Різдва, тобто 24 грудня. І не дивно, бо в чехів і словаків цей день називається «Щедрим днем» [14, с. 211], що за своїм значенням і змістом збігається зі Щедрим вечором надсянців.

Очевидні подібності в назві хлібного виробу («щедрак», «щедрачка» тощо) надсянців і західних слов'ян, у виді й технології випікання печива (прісний хліб), його функціональному призначенні (для годівлі домашньої худоби), нарешті, у назві святкового дня, коли цю ри-

туальну страву готували («Щедрий вечір» — «Щедрий день»), навряд чи можна вважати звичайним збігом обставин. Навпаки, на нашу думку, зазначені збіги є явищами одного ряду, а їхні джерела сягають доісторичної доби — періоду раннього слов'янства. Викладений нами фактичний матеріал також підтверджує думку Миколи Сумцова про те, що під час відзначення різдвяно-новорічних свят «хліб слугує доповненням каші, причому каша призначається для людей, а хліб для домашніх тварин» [25, с. 203]. Надсянська різдвяно-новорічна традиція унікальна також тим, що цей хліб виготовляли з борошна, яке отримували із зерна обрядового снопка («діда»), обмолоченого на Новий рік особою чоловічої статі — господарем або «новолітником».

Таким чином, зв'язок різдвяно-новорічного снопка надсянців як важливого хліборобського атрибута, з одного боку, з покійними предками, а з другого, — з домашніми тваринами (у минулому, найімовірніше, з робочою худобою) є безсумнівним і заслуговує подальших наукових студій із залученням інших видів джерел та в загальнослов'янському контексті.

1. Архів Львівського національного університету імені Івана Франка (далі – Архів ЛНУ ім. Івана Франка), ф. 119, оп. 17, спр. 85-Е (Польові етнографічні матеріали до теми «Народний календар», зібрані у Мостиському р-ні Львівської обл. 9–19 липня 2004 р. Любенко Мар'яною Ярославівною), 19 арк.

2. Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. 119, оп. 17, спр. 92-Е (Польові етнографічні матеріали до теми «Землеробські знаряддя праці», зібрані у Мостиському р-ні Львівської обл. 9–19 липня 2004 р. Ромашом Степаном Михайловичем), 11 арк.

3. Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. 119, оп. 17, спр. 98-Е (Польові етнографічні матеріали до теми «Тваринництво», зібрані у Старосамбірському р-ні Львівської обл. 6–16 липня 2005 р. Боровцем Тарасом Богдановичем), 19 арк.

4. Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. 119, оп. 17, спр. 105-Е (Польові етнографічні матеріали до теми «Народний календар», зібрані у Старосамбірському р-ні Львівської обл. 6–18 липня 2005 р. Любенко Мар'яною Ярославівною), 76 арк.

5. Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. 119, оп. 17, спр. 140-Е (Польові етнографічні матеріали до теми «Тваринництво українців», зафіксовані студенткою другого курсу Лучкою Ольгою Ярославівною 6–19 липня 2006 р. у Яворівському р-ні Львівської обл.), 34 арк.

6. Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. 119, оп. 17, спр. 143-Е (Польові етнографічні матеріали до теми «Календарна обрядовість зимового циклу», зафіксовані студенткою другого курсу Семенчак Світланою Іванівною 5–19 липня 2006 р. у Яворівському р-ні Львівської обл.), 35 арк.

7. Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. 119, оп. 17, спр. 171-Е (Польові етнографічні матеріали до теми «Тваринництво українців», зафіксовані студенткою третього курсу Лучкою Ольгою Ярославівною 6–18 липня 2007 р. у Яворівському р-ні Львівської обл.), 35 арк.

8. Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. 119, оп. 17, спр. 174-Е (Польові етнографічні матеріали до теми «Календарна обрядовість зимового циклу», зафіксовані студенткою третього курсу Семен-

чак Світланою Іванівною 8–18 липня 2007 р. у Яворівському р-ні Львівської обл.), 31 арк.

9. *Берега Я. М.* Гей, соб круторогі! / Я. М. Берега // Життя і знання. – 1937. – Рік X. – № 6 (117). – С. 177–178.

10. *Богатырев П. Г.* Магические действия, обряды и верования Закарпатья / П. Г. Богатырев // *Богатырев П. Г.* Вопросы теории народного искусства. – Москва, 1971. – С. 167–296.

11. *Бугера І.* Звичаї та вірування Лемківщини / Іван Бугера. – Львів, 1939. – 38 с.

12. *Галько І.* Народны звычаи и обряды з околиц над Збручем / Ігнатій Галько. – Львов, 1862. – Ч. 2. – 57 с.

13. *Бушкевич С. П.* Босой / С. П. Бушкевич // Славянские древности. Этнолингвистический словарь : в 5 т. / [под общей ред. Н. И. Толстого]. – Москва, 1995. – Т. 1 : А–Г. – С. 240–241.

14. *Ганцкая О. А.* Западные славяне / О. А. Ганцкая, Н. Н. Грацианская, С. А. Токарев // Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы XIX – начала XX в.: Зимние праздники. – Москва, 1973. – С. 204–234.

15. *Герус Л.* Хліб у різдвяно-новорічних святах українців / Людмила Герус // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 2010. – Т. 259 : Праці Секції етнографії і фольклористики. – С. 57–82.

16. *Горбаль М.* Різдвяна обрядовість Лемківщини: семантика, типологія, етнічний контекст / Марія Горбаль. – [Львів], 2011. – 199 с.

17. *Кутельмах К.* Календарна обрядовість як етногенетичне джерело / Корнелій Кутельмах // Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат : у 4 т. – Львів, 2006 – Т. 2 : Етнологія та мистецтвознавство. – С. 473–558.

18. *Кутельмах К.* Мандрівка вглиб віків (Прадавні елементи в зимовій обрядовості) / Корнелій Кутельмах // Старосамбірщина. Альманах. – Львів, 2001. – С. 87–95.

19. *Кутельмах К.* Поминальні мотиви в календарній обрядовості поліщуків / Корнелій Кутельмах // Полісся України : матеріали історико-етнографічного дослідження. – Львів, 1997. – Вип. 1 : Київське Полісся. 1994. – С. 172–203.

20. *Природа Львівської області* / [за ред. К. І. Геренчука]. – Львів, 1972. – 151 с.

21. *Роман С.* Святвечірня обрядовість українців Жидачівщини (за матеріалами етнографічних експедицій) / Соломія Роман // Народознавчі зошити. – 2012. – № 1. – С. 143–149.

22. *Свидницький А.* Великдень у подолян / А. Свидницький // Основа. – 1861. – Ноябрь-декабрь. – С. 26–71.

23. *Свирида Р.* Хліб у зимовій обрядовості Київського Полісся / Раїса Свирида // Полісся України : матеріали історико-етнографічного дослідження. – Львів, 1997. – Вип. 1 : Київське Полісся. 1994. – С. 308–312.

24. *Седакова І. А.* Дед / І. А. Седакова // Славянские древности. Этнолингвистический словарь : в 5 т. / [под общей ред. Н. И. Толстого]. – Москва, 1999. – Т. 2 : Д–К (Крошки). – С. 41–43.

25. *Сумцов Н. Ф.* Хлеб в обрядах и песнях // *Сумцов Н. Ф.* Символика славянских обрядов : избранные труды / Н. Ф. Сумцов. – Москва, 1996. – С. 158–248.

26. *Чеха О. В.* Сноп / О. В. Чеха // Славянские древности. Этнолингвистический словарь : в 5 т. / [под общей ред. Н. И. Толстого]. – Москва, 2012. – Т. 5 : С (Сказка) – Я (Ящерица). – С. 91–93.

27. *Шелемех В.* Назви хліба у календарній обрядовості в говірках надсянсько-наддністрянського суміжжя / Віра Шелемех // *Gwary dziś. 6. Aktualne problemy dialektologii słowiańskiej.* – Poznań, 2012. – S. 65–73.

28. *Falkiewicz K.* Monografia powiatu Gródeckiego / Karol Falkiewicz. – Gródek, 1896. – 140 s.

29. *Falkowski J.* Zachodnie pogranicze Huculszczyzny: Dolinami Prutu, Bystrzycy Nadwórniańskiej, Bystrzycy Sołotwińskiej i Łomnicy / Jan Falkowski. – Lwów, 1937. – 170 s.

30. *Kolberg O.* Dzieła wszystkie / Oskar Kolberg. – Wrocław ; Poznań, 1962. – Т. 29 : Pokucie. – Cz. 1. – 358 s.

31. *Kolberg O.* Dzieła wszystkie / Oskar Kolberg. – Wrocław ; Poznań, 1964. – Т. 33 : Chełmskie. – Cz. 1. – 370 s.

32. *Kolberg O.* Dzieła wszystkie / Oskar Kolberg. – Wrocław ; Poznań, 1974. – Т. 49 : Sanockie-Krośnieńskie. – Cz. 1. – 552 s.

33. *Rokossowska Z.* O świecie roślinnym wyobrażenia, wierzenia i podania ludu ruskiego na Wołyniu, we wsi Jurkowszczyźnie pow. Zwiąhelskim / Zofija Rokossowska // Zbiór wiadomości do antropologii krajowej. – Kraków, 1889. – Т. 13. – Cz. 3 : Materyjały etnologiczne. – S. 163–199.

34. *Schnajder J.* Z życia górali nadłomnickich / Józef Schnajder // Lud. – 1912. – Т. 18. – S. 141–217.

35. *Studziński W.* Odpowiedź na pytanie «Jakie gatunki plugów są w różnych częściach kraju...» / W. Studziński // Rozprawy Galicyjskiego Towarzystwa Gospodarskiego. – Lwów, 1848. – Т. 5. – S. 57–64.

36. *Wajgiel L.* Rys miasta Kołomyi / Wajgiel Leopold. – Kołomyja, 1877. – 114 s.